

ТАЙНАТА НА ТУРГЕНЕВ

Лазар Цветков

Сред великите руски писатели, страдалци и праведници, мъченици и светци, Тургенев е сякаш най-честитият, най-благополучният. Роден под щастлива звезда, помазан от добри орисници, струва ти се, че той не е син на тази многострадална, с кръв и пот пропита руска земя, а галено чедо на щедра и обилна Франция, от векове грижовна към своите духовни таланти, от векове натрупала духовни и материални блага.

Най-напред това благополучие се натрапва в грубия си житейски смисъл. И Пушкин и Лермонтов са представители на „златната младеж“, и те са пилци на „дворянски гнезда“, и те в „нежни люлки са люлени“, но с колко шипове и тръни е бил покрит пътят им от първите венци на славата до куршумите на подставените убийци. И Гогол е престъпил прага на признанието с мажорно-тържествените акорди на триумфален марш, но какъв тягостен, безнадежден реквиem са последните дни от живота му. И Толстой е расъл под грижите на учители и гувернантки, и той е късал цветя от градината на живота, и той се е обичивал с лаврите на световната известност, и той се е стремил към хармония и равновесие в живота си. Но с цената на колко самоизтезания, лутане, гърчове. Какво да кажем за Достоевски, познал анонимното величие на героя, на бореца срещу официалната власт, на рицаря на социалната съвест, но пак с цената на една смъртна присъда, на треперене пред ешафода, на близо десетгодишно заточение. Какво да кажем за Чехов, пожизнено молепанс на „чахотката“, какво да кажем за кохортата по-млади, може би не по-малко надарени и далеч не така прославени съвременници, обидно рано покосени от жестоките условия на живот.

Сред всички тях Тургенев е щастливец. И живот, и творчество, и култура, и признание — като че всичко това му е предназначено като дар на съдбата. Просто може да се завижда на неговите „несъстояли се дуели“, на неговите щастливи разминавания с цензурата, на лекото отървяване от монархическите власти за прояви, жестоко наказуеми за всеки друг. Може да се завижда на неговия ясен и безоблачен живот, изпълнен с толкова слънце, предутринна ведрина и вечерни багри. Може да се завижда на това празнично всекидневие — от трудовия предобед до отморителната вечер в кръга на любещи жени, на интересни събеседници, на световни знаменитости, на просто мили и приятни хора. Може само да се мечтае за такава слава, не за венцехвалене, не за безапелационно признание, а за слава с постоянно творческо покритие, за слава без идолопоклонство, за любовно преклонение при постоянен духовен обмен между учител и ученици, за патриаршеско величие по толкова трънливия път на писателската професия.

Колко даровити прошапулници, колко „вдъхващи надежди“ самоуци са завършили съществуването си на творци, преди да са се подготвили за голяма творческа дейност, преди да са пристъпили в храма на изкуството. И с каква писателска въоръженост се откроява Тургенев още с най-ранните си прояви на поет

и белетрист — блестящо възпитание, всестранна образованост, владее на чужди езици, онаследена култура на мислене и писане. Други дарования едва в зряла възраст добиват материалната осигуреност. Тургенев е започнал при напълно осигурено съществуване: живей, учи, твори. . . Други си пробиват път в живота с нечовешка настойчивост, с мъченическа целеустременост, с поддронващи здраве и сили, с вгърчаващи плодове на славата самоограничения. Тургенев получава признание сякаш „на шега“, видимо без усилия, като малцина галеници на съдбата. Други каляват гения си в самота, в монашеско бягство от общество и хора, в непрекъсната борба със себе си и околните, в мъчително, понякога трагично отстояване на своята правота. Те се гърчат в страдания, наложени отъви или „изобретени“ от самите тях, те студуват в мансарди, препитават се с хляб и вода, отритнати и прокудени, непризнати и неразбрани, със смътната надежда за милостта на потомството след десетилетия. По самата си природа Тургеневият талант е комуникативен. Постоянният досег със социалната среда и климат, с живата, „първична“ действителност е главно условие за неговото развитие. Общителността, подвижността, живостта на Тургенев са пословични. При тогавашното равнище на транспортните съобщения просто невероятна ни се вижда днес неговата маршрутна карта: Париж—Лондон—Виена—Берлин—Баден—Русия. И навсякъде срещи, диспути, лекции пред многобройни аудитории. А когато събеседникът отсъства — кореспонденция, жива, непринудена, бърза — на каквато едва ли сме способни днес при всичките предимства на нашия динамичен век. И как се е съчетавала тази исполинска виталност с всекидневния график на писателската професия, как се е „крадяло“ време за „записни тефтерчета“, дневници, ръкописи, коректури от броените часове на едно активно денонощие, как се е намирало време и за писане, и за разходки, и за разговори, и за размисъл, и за пътешествия, и за светски живот, и за приятелска интимност — само Тургенев си е знаел. Контакт с обществото, с хора и събития той е установявал така естествено и непринудено, така бързо и трайно, както малцина дарени с таланта на общуването. Могъл е да разговаря и с млади и стари, с мъже и жени, с таланти и поклонници, със сънародници и чужденци, с познати и непознати, с малки и големи дарования, сякаш са от „една черга“, от „един род човечески“. Да разговаря „визави“, сърце със сърце, без всякакви усилия, без нагаждане, без подготовка — по ония тайни пътища на мисълта, които познават само изповедниците, родените психолози, тънките познавачи на душата. На фона на съвременната западна алиенация, бич божи за днешния капитализъм и сурово предупреждение за буржоазните цивилизации, ведрият общителен талант на Тургенев още по-ярко изпква в своето човешко величие.

Много велики творци са били едва разбираеми за съвременниците си, други — неразбираеми, трети — откривани след десетилетия. За усвояване на новаторския художествен език е нужно време, уви, несъобразено с броените земни дни на твореца. И колко щастлив е бил Тургенев с достъпността на своята реч, с безпрепятствената си разбираемост. Той просто не е могъл да не бъде разбран. Защото чрез него говори самата природа — с песента на ручейте, с ромона на листата, с шепота на горите, а това се разбира от всяко живо същество с нормални сетива. И словото на Тургенев, ясно и чисто, веднага се схваща, веднага попива, веднага задвижва най-сложен асоциативен апарат. Нему действително „всички възрасти са покорни“. Както народните приказки. Както библейските притчи. Дошло на бял свят сякаш без родилни мъки, то не се напруга да изрече повече, отколкото е възможно. Като птичка от гнездото излита то и каца на всяко рамо. Разбира се, всяко ново поколение по новому ще прочита Тургенев, по новому ще го разбира и преосмисля. С една съществена част от своето творчество Тургенев е влязъл в „оборотния фонд“ на изкуството, в епицентъра на ду-

ховния живот на човечеството и ще бъде разнообразно тълкуван. Още сега се забелязва коренното различие във възприемането му „тогава“ и „днес“. Решително се е преоборила и попълнила неговата аудитория. А още не е ясно какво възприетие на Тургенев ще ни поднесе бъдещето. Но както и да бъде възприеман, както и да бъде тълкуван, великият писател ни е оставил „ключ“ за разбиране. И тъкмо в универсалността, в простотата и лекото устройство на този ключ е предимството на Тургенев пред мнозина свои съвременници, негов художествен шанс. И тук, види се, не е зле да бъдеш от „универсална кръвна група“.

Нещо повече. Колкото и да е парадоксално, не от разбиране, а от „прекомерно“ разбиране е могъл да се оплаче Тургенев. Него са го разбирали буквално — на прима виста, на един дъх. Нему сякаш е било отказвано правото на многозначност, на подтекстуалност, на инсказателност, на образно обобщение. Приемали са го „едно към едно“, по правата линия — „дума-понятие“, „образ-представа“, „усещане-чувство“. А като всеки голям писател той е бил метафоричен, многопланов, многопосочен. Като всеки голям писател той е казвал не малко под и между редовете, отколкото може да се съди по пределно простия му синтаксис. Не за това ли понякога неговите типове са били възприемани като клеветата на това или онова социално съсловие или явление. Ловен за думата, за израза, за интонацията, на пръв поглед той сякаш си е навредил с прозрачната яснота на своя художествен език. Разбира се, едно по-спокойно вглеждане в Тургенев би спестило много излишни нерви и огорчения и от двете спорещи страни в полемиката със „Съвременник“, разбира се, по-щастливи биха били последните дни на писателя без спомена за разпри с идейни съмишленици, без чувството за виновност пред младите поколения. Но нали благодарение на този език Тургенев се е включвал в обществения живот на своята епоха с лекотата на обигран общественик; нали на този език дължи той масовото, всеобхватното въздействие на своето творчество. А какво повече може да си пожелае писател?

И, разбира се, и в по-уредени общества, и в по-благоприятстващи музата обществени климати, и в атмосфера на по-грижовно отношение към художествените таланти, едва ли ще се наброят няколко представители на световната литература с Тургеневите условия на живот и творчество.

Не, от гледна точка на материално благосъстояние Тургенев не е изключение. Господстващата класа винаги е имала възможност добре да отгледа, възпита и изучи своите синове. И досега понятията „джентълмен“ и „кавалер“ отделят представителите на благородния елит от простолудиято. „Напълно порядъчен човек“, образец на култура, такт и вежливост — това е най-доброто, което е постигала „власт имущих“ от чедата си. Спестила им е досег с грубия живот, със социалните злини, с човешката мъка, за да им осигури материално независим живот във от катаклизмите, във от премеждията на епохата. Могла е да ги направи културни сноби, развлекателни компаньони, галантни остроумци. И само от синовете е зависело дали ще се възползват от класовите си привилегии според кодекса на съсловната чест или ще прахосват наследства по игрални домове и кабарета, ще похабяват чувства в светски увеселения, ще погубват ум и способности в празен, скучен, сибаритски живот.

Но това е достатъчно само за изграждане на „положителния човек“. В държавната администрация, в културата, в гражданските професии галениците на събата са имали безброй начини за реализация. И значително по-съвършен шеше да изглежда светът, ако всеки миропомазан намеревше мястото си в живота и дадеше всичко, на което е способен.

Но разстоянието от син на своята класа до син на народа и човечеството изминават избранници, опознали живота от всичките му страни, изградили се като цялостни характери, поели върху плещите си радостите и мъките на света.

И. С. Тургенев е един от най-типичните им представители. С течение на изключително благоприятни обстоятелства са предопределили паралелен възход на жизнена и творческа дейност. Неговата биография е биография на творец в класическия смисъл на думата — с редуване на всички цветове на дъгата.

Детство, светло и безгрижно, сред благодатна природа, в богата среда под грижи на слуги и гувернанти, близки и приятели, на покровители и благожелатели. Едно дворянско гнездо, отглеждащо своите птичета без мисъл за насыщания, без борба за място под слънцето; един малък „лорд Фаунтлерой“, пърхаш с крила над градината на живота. И същевременно — такива диви крепостнически нрави, такива ужаси и произволи, каквито едва ли някъде са виждани. „Ранната омраза към робството и крепостничеството ми внуши безобразието на околната среда“¹ ще си спомни един ден прославеният писател.

Юношество и ранна младост — в щастливо ученичество и студентство, във увлечения по абстрактната философия, във възторзи и празници на духа. Но, завърнал се в родината си през 1841 г. от Берлинската „Алма матер“ на хуманитарните науки, той изведнъж изтрезнява в атмосферата на сурова действителност с нейните практически, социални и политически въпроси. Срещите с Херцен и Т. Н. Грановски, с Н. В. Станкевич и Белински, близостта с демократичните среди, новите жизнени впечатления окончателно превръщат младия хегелианец в деен антикрепостник и демократ.

Младост, творческа и дееспособна, сред цвета на европейската интелигенция и руската политическа емиграция. Най-доброто, което може да вкуси младежът от „стария свят“ във всяко отношение. И отново — като отрезвяващ речитатив — революцията от 1848 г., за да му покаже нестабилността на буржоазния обществен ред, огромната сила на разярения народ, променливия ход на историята.

На зрялата възраст на Тургенев се падат събития като реформата от 1861 г., Френско-пруската война, Парижката комуна, Руско-турската освободителна война, активните прояви на антимонархическите движения в Русия. В тях се оформя Тургеневият демократизъм, калява се неговият характер. И низ от „интимни“ събития, моделирали скъпоценния дар на художника: дружбата с Полина Виардо, срещите с приятели, сближение с артисти, разходки, пътешествия, приятни увлечения. . .

И старостта на Тургенев, мъдра и деятелна, бодра и общителна, щастлива побеляла старост със своите тревоги и радости, няма нищо общо с апокалиптичното си копие от късните тургуевски произведения. Там тя наистина е дрипава, недъгава, жалка и немощна, божие наказание за безгрижната и охолна младост, извечно проклетие за човешкия род. Минутните разочарования на писателя твърде философски са я „очернили“. В действителност Тургеневата старост е златен залез и дай боже на всеки да я изживее със същия подем на творческите сили, със същото съзнание за изпълнен пред родината дълг. И не към „изгледите мечти и хладни спомени“, не към „жалките огризки на сърието“ е била устремена тя, а към бъдещето — чрез „буйните синове“ на великия писател. При всичките си горести и печали, при всичките си тъги и старчески болести, тя е заключителната песен на един живот, единен и цялостен, съдържателен и монолитен, където всеки елемент, всяка брънка, всеки шрих е нужен за цялото като част на художествено произведение.

В по-дълбокия граждански и морален смисъл на думата Тургеневото „благополучие“ не е така ярко и рязко подчертано. Няма голям писател без досег със страданията на човечеството, без граждански вълнения, без творчески мъки. Минал е през тях и Тургенев. Сигурно отблизо видените ужаси на крепо-

¹ И. С. Тургенев, Собр. соч., т. XI, изд. Правда 1949, стр. 299.

стничество са му стрували не един бял косъм. Сигурно съдбата на хиляди бездомници и несретни, жертви на западния капитализъм е прорязвала бръчки по страдалческото му чело. Сигурно се е свивало сърцето пред картините на жестокото класово неравенство, несправедливост, нечовешка нищета. А по онова време „презрените парии“ са нямали и оскъдните днешни завоевания на трудовото законодателство. Тургенев дълбоко е разбирал трагическите противоречия на съвременната му действителност, мъчително е изживявал крушенията на най-добрите синове на епохата. Нему ли, жителя на развития Запад не е правила впечатление изостаналостта на неговата родина. Нему ли, чувствителна и ранима душа, са били безразлични произволите на царската власт, помешническите гаври с народа, мошеничествата на капиталистическите парвенюта. А колко горчиви минути на неразбиране и на неблагодарност, на афронт и зложелателство е запазила острата му памет. Та нали и първата му голяма гражданска проява, некролога за Гоголевата смърт му струва арест и заточение в потомственото му село. Та нали десетилетия е търпял „царската немилост“ заради антикрепостническата насоченост на „Записки на ловеца“. Та нали и западните власти не са гледали с добро око на срещите му с руските волнодумци, на саркастичните му реплики срещу политиканите, на застъпничеството му спрямо потиснатите славянски народи, на многото прояви, несъвместими с репутацията на „порядъчен гражданин“. Колкото и да се възхищаваме на „златната“ Тургенева старост сигурно не е било леко на болнавия старец, за да бълва толкова разочарования от живота, за да ни поднесе на куп толкова човешки пороци, за да ни облива със студения душ на скепсиса още при първото разслабване на ръката, още при първите пристъпи на старческата немощ. А какво друго, ако не миньорно-безнадеждна елегия на преживяното са по-голямата част от „Стихотворенията в проза“. Каква ли социална злина, каква ли човешка слабост не са намерили място в този крематориум на мечтите. Гладът, мизерията, унижението от една страна, доволството, паразитизмът, тщеславието — от друга, очертават контурите на един свят, в който е сякаш срамно да се живее. Колко посярнали надежди, колко лични горчивини, колко граждански болки стоят зад „тоталния песимизъм“ на автора. Компендиум на моралните недъзи на експлоататорските класи, цитираните от В. И. Ленин стихотворения „Житейско правило“, „Егоист“, „Двама богаташа“, „Враг и приятел“ прерастват в присъда на целия човешки род, овековечени, универсализирани от агонизиращото съзнание на страдалеца. С години трупаната мъка е замрежала великолепния усет на писателя към действителността, към нейното развитие и изменение. Тя сякаш е повредила реалистическия механизъм на неговото художествено виждане, удрява лошото, редуцира хубавото — за световно бедствие представя личните страдания. Къде е трезвостта и прозорливостта на художника, за да се видят истинските размери на абсолютизираното зло, неговата историческа преходност. И „не за радост“ са дошли тези зловещи старици, дрипави просяци, вероломни вещици там, където доскоро са шествували обаятелните персонажи от „Записки на ловеца“. По своята душевна организация Тургенев е бил по-незащитен за световната неправда от Толстой и Достоевски. Отблъсквани от бронята на Толстоевата вяра, амортизирани от каучуковия щит на Достоевски-почвеника и великомученика, ударите на живота са се насочвали право врз голите гърди на Тургенев, безсилен да им противопостави своя религия, своя философска система.

Какво ти благополучие! Доста са черните дни на Иван Сергеевич. И все пак, при всичките си криволичения, при цялата си непоследователност и колебливост, пътят му на гражданин не познава срама на нравствени падения, компромиси с реакцията, капитулация пред злите сили на живота. Това е сравнително чист и ясен път на убеден антикрепостник, на твърд хуманист, на честен патриот, на последователен демократ и републиканец, докрай изпълнил своята „аниба-

лова клетва“ за борба с крепостничеството и духовното мракобесие. С Победоносцев Тургенев не се е побратимявал, подкрепата на третото отделение не е търсил, прогресивните обществени сили не винаги е разбирал, но винаги им е съчувствувал и безкористно помагал. И макар да го „привлича умерено-монархическата и дворянска конституция“ и макар да не му е „бил по вкуса мужишката демократизъм на Добролюбов и Чернишевски“¹ в гигантската колизия между народ и господстващи класи той е вземал страната на народа и я е отстоявал с цената на лични жертви. Приятел на угнетените, защитник на онеправданите, борец за човешки права и достойнство, навсякъде, където са застрашени, Тургенев рицарски е издържал изпитите по гражданска доблест и чест. В решителни минути за народно-демократическите и националноосвободителните движения той не се е колебаел да подкрепи силите на прогреса срещу силите на реакцията, каквото и да му е струвало това. Понякога неговата намеса се е оказвала могъщ исторически фактор. И ние българите едва ли си представяме точно какво дължим на Тургенев в делото на нашето национално освобождение.

Защото до появата на Тургеневия роман „В навечерието“ интересът на руската общественост към България е малко или много платонически, емоционален. На България са съчувствували, помагали, подготвяли нейното освобождение, но все още „българският въпрос“ не е станал общонационално дело на русите. Българското освобождение е било във фазата на агитацията — неслято с коренните проблеми на руското социално-икономическо развитие, отделено от главното направление на руската художествена мисъл. Връзката между националноосвободителните движения на Балканите и революционно-демократичните движения в Русия, идентичността на техните крайни цели и задачи е трябвало да бъдат осъзнати в цялата им обективно-историческа значимост, извън временните изгоди на реакцията, извън частичните трудности за революционна дейност. Трябвало е идеята за освобождение на южните славяни да добие конкретен израз, да се оформи в програма за действие, да се превърне в материална сила.

И в този смисъл Тургеневият роман „В навечерието“ е изиграл неоценима роля. С него делото на българското освобождение става кръвно дело за „златните сърца на русите“. С него руското революционно движение става органически родствено на българите. С него се претворява художествено повелята на времето: освобождавайки българите, Русия освобождава и себе си. Едва ли в ония времена на недоразклатено могъщество на турската империя една първокласна армия е могла да направи повече за освобождението на България от Тургеневия роман. Едва ли са много примерите в световната литература за превръщане на художествено произведение в решаващ обществено-политически фактор.

Иска ли питане, може ли да не учудва социалната прозорливост, гражданската чувствителност на Тургенев, неговата зряла и далновидна политическа мисъл. Ами позицията на писателя по отношение на готвещата се руско-турска война. Колцина са били онези, които в едно време на религиозен фанатизъм, на колониални експанзии, на великодържавен шовинизъм са надавали глас мъжествен, безкористен, благороден, чужд на религиозни и политикански интереси в защита на истинската правда и прогрес. „Освобождавайки българите, казва Тургенев, ние трябва да се ръководим не от факта, че те са християни, а турците мохамедани, а от това, че турците ги колят и бесят.“ Ами отношението на великия писател към неговите противници от прогресивния лагер. Трудно е изобщо да си представим по-търпимо, по-справедливо, по-обективно отношение — не към личности и човешки слабости, а към възгледи, към обществено поведение, към историческа мисия. А и прословутият тургеневски либерализъм и западничество са по-скоро удобна формула за дефиниране на един доста сложен

¹ В. И. Ленин., Соч., 4 изд., т. 27, стр. 244.

и противоречив мироглед, далеч не толкова завършен и самодоволен, както обикновено се мисли. Сам Тургенев е разбирал ограничеността на своите политически възгледи, техния утопизъм и откъснатост от руска национална почва не по-зле от своите идеологически опоненти. Не случайно неговите герои либерали от най-десните (г-н Пеночкин) до най-левите (Потугин) са разкрити в сатирични и иронични тонове с пълно съзнание за тяхната историческа немощ и обреченост. Не случайно „съзнателно героични натури“ той търси в средата на революционерите: разночинци, „нихилисти“, революционни демократи, народници. Не случайно идеалите си за бъдещето на Русия той свързва не с родствените си по класов произход и възпитание „бащи“, а с непокорните смутители на реда, с радикален мислещите „деца“ от другия социален полюс.

Не, И. С. Тургенев не е либерал и западник в общоприетия смисъл на думата. За това му липсва догматична увереност в правотата на западния обществен ред; за това му липсва самомнителната гордост на доктринера, пасторалното спокойствие на либералния политик и мислител. Впрочем едва ли има по-разлата и аморфна идейна платформа от либерализма, за да я приписваме на един голям търсещ писател, последователен хуманист. По самата си природа, подвижна и деятелна, Тургенев е бил отрицание на всяка застинала формула, на всяка за-костеняла дефиниция, била тя дадена и от самия него. Нарекъл се бил „либерал“, настоявал, че бил „западник“, какво от това, малко ли етикети се лепят в разгара на полемиката. Думата тук не е важна. Важна е постоянната, болезнено-разяждаща тревога за утрешния ден на родината, за бъдещия социален ред, за бъдещите хора; важни са непредубедените, чистосърдечни и искрени търсения на ефективни решения на болните въпроси на Русия, където и да се намират те, каквито и класови привилегии да застрашават, каквито и честолюбия да засягат; важна е вечно будната социална мисъл, активното, почти хазартно участие в граждански и обществен живот, готовността за ревизия на убежденията, когато не са съгласни с времето, податливостта към новото, когато мъжествено крачиш напред. А либерализмът на И. С. Тургенев съществено се отличава от своята западноевропейска редакция именно със своя демократизъм, динамичност, непредвзетост. В него няма ни сянка от либералното всеопрошение, от либералния страх пред реакцията, съглашателство, реформаторство, абсентизъм. Тук има много по-малко увереност в предимствата на западната цивилизация и много повече истински човешки трагизъм и безпомощност пред проблемите на Русия. Засилената „прозападническа“ пропаганда в „Дим“ само прикрива породилите се съмнения в пълноценността на европеизма. А руските либерали в „Целина“ са вече опакото на либералните идеали, тяхната ужасяващата въображението карикатура.

Не, Тургенев не е бил либерал според общоприетото гледище. Неговите политически възгледи са еkleктическа смес от „най-хубавото“ в държавно-политическите доктрини на времето, опит за задоволяване на „всички класи и съсловия“, без да пострадат хора, ценности, идеали. Както и навсякъде, и тук Тургенев е търсил „мярата“, равновесието, примирението на антиномиите. Чисто и просто това е тургеновски начин за решение на насъщните и неотложни социални проблеми, половинчат, колеблив, нерешителен, но не лишен от добро-намереност и чувство за отговорност, по своему тежък и труден. Пред моралния максимализъм на Толстой, пред почвеническото реформаторство на Достоевски безспорни са неговите земни, утилитарни предимства. Бавен, постепенен, еволюционен, „Тургеновият прогрес“ обаче е реална даденост, основана на възможното, а не на желателното. Към действителността Тургенев предявява из-пълними изисквания. Неговите положителни типове решават конкретни проблеми на социалната практика, на личната си съдба. И когато се лутат, пак в гра-ниците на обективното, реалното, вещественото. И когато умират, пак за въз-

вишени, но достижими цели. И когато страдат, пак поради отсъствието им, и когато ликуват, пак заради тяхното намиране. На тях им се спестяват „излишните движения“ в съмнителна посока, безползните и абстрактни търсения, неужните самотерзания. Каквото постигнат, знаят, че са постигнали, каквото не са постигнали, знаят как да постигат. При всичките си грешки, при целия си неустойчив либерализъм Тургенев е обладал конкретен социално мислене в достъпни за нормалното съзнание категории и в това е неговото „благополучие“ на гражданин и политик.

Философията не е силна страна на Тургенев. Безспорно, притежавал е огромна култура на мисълта, като никой друг е умее да формулира философските възгледи на съвременници и персонажи, не е чувствувал затруднения да преведе на философски език своите собствени жизнени наблюдения. И, разбира се, мислител колкото много мъдруващи глави, колкото повечето професионални философи на неговото време, той е бил. Непреходна ценност имат много Тургеневски находки на мисълта, афоризмите на неговите герои се помнят като настолни изречения. Още Белински характеризира Тургенев като много умен събеседник.

Но умът е едно, склонността към обобщено мислене — друго. Шо-годе оригинална философска система Тургенев не си е създал. Тъжните размисли и видения в „Стихотворения в проза“ носят повече отпечатъка на скоротечното преживяване, отколкото на устойчиво уопостроение. Прословутият тургеневски песимизъм, чиито корени се търсят у Шопенхауер, е по-скоро личностен, отколкото мирогледен. Тургенев е бил песимист, защото му е било тежко и болно. В значително по-малка степен „световното неустройство“ е източник на този безотраден и апокалиптичен песимизъм, някакъв натрапен от обстоятелствата, несвойствен на един поборник за социална правда и ред. Колчем мощната, но мекушава снага на великия писател се е изправяла пред мъчителен философски проблем, колчем е трябвало да разреши съмненията на битието, блуждаенето на съзнанието, колчем е трябвало да намери нова „вяра“, за да не закърнее в старата, тя се е обръщала не навътре, а навън. Чужди мислителни, чужди писания са били опора за крехката и несамобитна мисъл на Тургенев в минути на кризи и разочарования. Роден философ той явно не е бил.

Но и това обстоятелство се е оказало в полза на Тургенев. Не е създател на философска система. Но не се е изправял и пред „пропастите на битието“, пред „безсмислието на живота“, пред „преизподнята на личното аз“, не се е възземал до „откровения“ и „осенения“, не е решавал „загадките на Сфинкса“. Оригинални теории не е сътворил, но не е хабил душевни сили в спекулативно мислене и празно мъдруване. Поставил на мястото на „абсолютните идеи“ и „морални императиви“ една естествена вяра в ценността на земното съществуване, в моралния прогрес в неизбежността на бавното и постепенно, но неминуемо подобрене на света, в еkleктическите си възгледи за живота Тургенев е някак по-земен, по-непринуден, по-безизкуствен от своите велики съвременници. Без никакви шеметни полети, но и без съкрушителни падения, без „изравняване с боговете“, но и без „сгромолясване“ при сатаната, Тургенев е бил толкова философ, колкото е необходимо за високата интелектуалност на един роден художник. Не бива да се забравя, че практическият, подчертано антидогматичен уклон на Тургеневите възгледи е реакция срещу философското бръщолевене на руските хора, през рефлексията, мъчителните колебания и неверието в силите си на които е минал и сам Тургенев.

И може би именно благодарение на трезво и целенасочено, необременено с метафизически излишества съзнание, благодарение на здрав и непредубеден, запазил свежестта на непосредственото възприятие и неизтощен в модни хитро-сплетения на мисълта разум, Тургенев е могъл да направи толкова ефективен принос в решението на големите проблеми на своето съвремие. Тургенев е един от

първите диагностици и лечители на „излишните хора“. Тургенев е един от най-активните радетели за „позитивна философия“, за свързване на напредничава теория със социална практика. И за съотношението между универсализъм и точно знание, морално и полезно, истинно и лъжливо, и за изначалната антитеза между романтика и реализъм, между частно и общо, между деятелност и рефлексия („Хамлет и Дон Кихот“) и за начините и средствата за преустройство на света върху по-разумни и справедливи начала, думата на И. С. Тургенев не е била без сериозни последствия за руското обществено и духовно развитие. С удивителен практически усет, с великолепно чувство за политическа ориентация той е съумял да приземи, да утилитаризира философските антиномии, да извлече от тях полезния обществен ефект, да въведе рационалното им зърно в конкретно житейско обръщение. Поставянето на „делови“ критерии в оценка на философските доктрини и теории, проверката на възгледите чрез суровите закони на практиката, ударението върху „работните“, годни за претворяване в живота проекти — са безспорна заслуга и на Тургенев. Той е бил щастлив да завещае на поколенията патоса на „доброто дело“, съединението на „голямата вяра“ с факторите за нейното осъществяване, необходимостта от мислещи деятели и дейни мислители.

Днес, когато с такава настойчивост се поставят въпросите на художествения талант, на пътищата за неговото осъществяване, на връзките му с „потребителя“, успехът на Тургенев не е предмет на клюкарско любопитство. Минало е времето на гениалните неудачници, на нещастните дарования, на помръкналите поетически надежди. Епохата на социализма е епоха на жизнерадостно съзидателно творчество. Удовлетворението от успешния художествен труд е еднакво нужно и за твореца, и за обществото. И колчем препрочитаме Тургенев от днешни позиции, не можем да отменим въпроса за причините на неговия огромен, удивителен, неповторим успех на художник-гражданин.

На какво се дължи той?

Нека кажем направо — на връзката с живота. Разбираме колко рискуваме с това „общо място“, шаблонизирано от теоретици, профанирано от бездарни преписвачи на действителността. Но при Тургенев връзката с живота наистина не е механична, показна. Самата тя е живот, творчество, жизнедеятелност. В нея е целият Тургенев — с художествената си природа, с гражданските си възделения, с творческите си мечти. Рязко отрицание на кабинетния писател, той живее с непосредствената си действителност както майка с рожба, както автор с творбата си — цялостно, пълнокръвно, безрезервно. Имаш чувството, че Тургенев е един гигантски радиолокатор за своята съвременност. Само че радиолокатор с ум и сърце на голям човек и гражданин.

Нещо да забудим в съвременната действителност, нещо само да замирише, да засветка и ето ти го Тургенев — ловец в гонитба на дивеч. Така си го и представяме пред всяка промяна в живота — цял в слух и зрение, с неизменната пушка в ръка. Той улавя поветрията в политическия климат, разместването на социалните пластове, пулсацията на обществената душевност още преди тяхното оформяне и осъществяване. Предмет на постоянен творчески интерес за великия писател е действителността — с всичките ѝ компоненти, във всичките ѝ проявления. Колко големи социални процеси в Русия и Европа е съзрял Тургенев в „статус насценди“; и упадъкът на дворянството, и зараждането на буржоазно-капиталистическите отношения, и военизирането на държавната машина, и падането на крепостното право, и появата на разnochинското движение, и първите кълнове на пролетарските вълнения. „Можем да кажем смело, — писал Добролюбов — че ако г. Тургенев докосне някакъв въпрос в своята повест, ако той изобрази някаква нова страна на обществените отношения, то това може

да бъде гаранция, че започва да намира нова страна от живота и тя скоро ще се изяви рязко и ярко пред очите на всички.“¹

На колко значителни социални явления, на колко събирателни типове, на колко симптоматични факти е станал кръстник И. С. Тургенев. И терминът „излишен човек“, озглавил цяла поредица в руската литература от „гиганти на мисълта и пигмеи на делото“, е негов патент; и злополучният „нихилист“ е въведен в широка употреба пак от Тургенев.² Постоянното следене развоя на живота позволява на Тургенев да преосмисля стари обществени явления, да ги оценява от различни гледни точки, да предвижда техния исторически шанс. Това за писател без марксистко-ленински мироглед наистина е достойно за възхищение. Но това, което е удивително и почти непостижимо в рамките на традиционния реализъм, това е възлещеността на Тургенев. Какво друго ако не „научна прогноза“ е гениалната догадка на Тургенев за бъдещата историческа роля на работническата класа в „Целина“.

И затова днес ние в лицето на И. С. Тургенев чувствуваме не само великия руски писател, гордост на руската и световна литература, не само предания приятел на България, защитника на онеправданите, певеца на героичната любов, радателя за човешки права и свободи. За нас Тургенев е и нещо повече.

Противно на всички теоретици на „чистата поезия“, на „сързателното изкуство“, на „изящната форма“ в трудните условия на царска Русия Тургенев доказва, че художественото творчество може да бъде и дълбоко съвременно, и естетически изискано, че шедеври могат да се създават за събития с „днешна дата“, че няма несъвместимост между злободневно и художествено. Най-стар сред великите руски прозаци, той е може би най-близък до нас по своеобразието на своя дар. Просто учудващ е интересът у това чедо на дворянските гнезда към най-парливите проблеми на своята епоха, към най-делничните прояви на съвременната му действителност. Най-благородните представители на помещицеството отдавна са напуснали съзнатата и унила Обломовка, но такава прозорливост, такава остра чувствителност за най-животрептящите явления на живота, такава умение да се повдигат срочно и неотложно въпросите на деня — рядко се срещат и сред различните писатели. Очевидно те имат непреходно значение. И като предпоставка за едно удивително по широта и дълбочина творчество, и като образец за активно усвояване на действителността по нейните горещи следи, и като опит за всестранна оценка на текущите събития.

В патоса на съвременността е гениалността на Тургенев. Книга би могла да се състави от блестящите Тургенев афоризми за отношението на писателя към действителността. „Животът, действителността, нейните капризи, нейните случайности, нейните привички, нейната мимолетна красота. . . всичко това аз обожавам“ или „Само настоящето, по могъщ начин изразено в характери и таланти, става неумиращо минало“. И не на малко страници ще трябва да се поместят изказванията на руски и западни литератори за жизненодействителен талант на Тургенев. „В съвременното руско общество едва ли ще се намери поне едно крупно явление, към което Тургенев да не се е отнесъл с изумителна чувствителност, което да не се е постарал да изтълкува“, пише Салтиков-Шчедрин. „Тургенев отхвърля остарелите форми на романа с драматически и научни комбинации, поставяйки изискването да възпроизвеждат „живота“, нищо друго, освен живота, без интриги и объркани приключения“, заключава Ги де Мопасан. Любовта на Тургенев към „обикновения живот“ и към „нелицеприятната истина“ отбелязват Пр. Мериме, Ж. Санд, Флобер, Д. Голсуърти — писатели от различни литературни течения и художествени почерци.

¹ Н. А. Добролюбов, Полное собрание сочинений, т. II, ГИХЛ, 1935, стр. 209.

² Вж. Сборник статей в честь академика А. И. Соболевского. Изд. АН СССР Л., 1928, стр. 417.

Своеобразие на таланта? Да, но също така резултат на зряло обмисляне за ефективността на художественото творчество, издигнат до естетическа програма. Пред всяко изкушение на модернизма, при всяка крачка на артистичната самобитност, пред всяка съблазън на външното изящество всеки съвременен художник трябва да се отрезвява от тургеневския девиз за „живата правда“. И ако иска да бъде верен на своята епоха, верен на гражданската си съвест той трябва да го отстоява с тургеневска прямота и мъжество.

Като изключим най-ранните произведения на писателя, романтически стихотворения и драматически поеми, като изключим и младежките му подражания на Гогол и на натуралната школа, не представляващи голям обществен интерес и невежливо наречени от самия автор — упражнения — всичко, до което се е докосвало неговото зряло перо, е било истински художествен отчет пред руското общество за неговото движение и изменение, за протичащите в него процеси. Със „Записките на ловеца“ (1882) той окончателно ще стъпи на реалистическа почва и ще се превърне в „слух и зрение“ за своята съвременност, умен, честен и прозорлив неин летописец.

Кримската война. Смъртта на Николай I. Дълбока криза на крепостническия строй. Нови надежди за изменение на положението в страната. И ето ти романът „Рудин“ (1855) — разговор за упадък на дворянските гнезда, за по-нататъшните пътища на Русия, за ръководните обществени сили, за господстващите умонастроения сред обществеността. Израздат се старите порядки и в тях изтълява най-доброто, откърмено от страта дворянска култура.

В навечерието на отмяната на крепостното право, нова революционна ситуация, ново разположение на класовите сили. Прощавайки се със стара Русия („Дворянско гнездо“ 1859), Тургенев бърза да посрещне новото поколение, бъдещето на своята родина. Вече с освободителен патос е пропит романът „В навечерието“ (1860). В него струи настойчив призив към радикално изменение на обществото, за нов живот. Именно развитието на демократичното движение и свързаните с него процеси дават възможност на писателя да вопълти мечтите си в „съзнателно героични натури“ колкото житейски реални, толкова и душевно обаятелни: Инсаров и Елена Стахова.

Конфликтът на „двете направления, на двете исторически тенденции — реформистката и революционната“ (Ленин) в руското обществено развитие след шестдесетте години на миналото столетие става пружина на действието за новия роман на Тургенев „Бащи и деца“ (1862).

След „освободителния фарс от 19 февруари“, така нарече В. И. Ленин орязаната, половинчата и по новому заробваща селячеството отмяна на крепостното право, настъпва време на разюздан полицейски произвол, на безчинства на руската военщина, на опити за възстановяване на старите порядки, на изстъпления срещу прогресивните сили в страната. Тургенев не забавя да ѝ се противопостави („Дим“ — 1867).

Жив, непосредствен отклик на социално-икономическите и политически процеси в Русия през седемдесетте и осемдесетте години е последният роман на Тургенев — „Целина“ (1878).

И най-личното, „най-субективно“ произведение на Тургенев „Стихотворения в проза“ — е пак пропито с граждански настроения, с живо чувство към политическата действителност.

Така си и умира той — с тревожно и жадно отворени очи за света.

А верността към живота, любовта към жизнената правда, жадният интерес към живата действителност имат изключително благотворни последици за художествения талант. Природата е пестелива, казва философът. И колкото да вълнее въображението на един разумен и трезв реалист, то не може да не усети юздите на „майката-истина“. Близостта към живота безспорно дисциплинира ху-

дожническите сетива, стимулира чувството за мяра, уравновесява компонентите на художественото съзнание. Именно на тази, толкова поучителна близост, и Тургенев дължи най-добрите черти на своя щедър талант, най-големите си завоевания на писател-гражданин, паралелния възход на живот и творческа дейност.

Наистина изумителна е тази цялостна, сякаш от мрамор издялана съдба на общественик и художник, същински модел за Марковия девиз: „нищо човешко не ми е чуждо“; удивителни са тези пропорции между личност и писател, между индивидуална и обществена дейност, между мечти и възможности; изумителен е този постоянен допир с улицата, с площада, с „грубата действителност“, при непресъхваща способност за поетическа асимилация; това умение да се избира наблюдателен пункт към живота според изискванията на изкуството: нито толкова близко, за да огрубее музата, нито толкова далеч, да залинее без живи сокове; това взаимопроникване на биография в творчество и творчество в биография, когато личното битие намира художествено осмисляне, а писателският труд — приток на изживян и изстрадан материал.

По-уравновесен, по-хармоничен писател едва ли някога е имало. Той е изпълнение на чувството за мяра. Сякаш вроден имунитет го е предпазвал от крайностите, все едно какви — житейски или художествени. Малко да се поддаде духът на материалните съблазни, малко да се надигне призракът на „златния телец“ и могъщ, непреклонен глас на съвестта като ранен звяр ще скочи в защита на гражданската половина на писателя; едва да кривне мисълта по тангентата на „безжизнените абстракции“, едва да се увлече по „спекулативното мислене“ на хладните мъдrecи и тежестта на конкретните проблеми ще я върне към земята — при насъщните задачи на съвременността.

Тургенев е чувствителна, „сърдоболна“ натура. И в зрелите си произведения той често се движи по ръба на чувствителността, ха да затъне чувството в меката почва на умиленето, на баналната съзливост, на „безутешния“ плач. Но и тук на поста си е чувството за мяра.

Писател на относително постоянни теми, пътешественик в шо-годе установен свят на образи и сюжети, Тургенев лесно би могъл да попадне в плен на графарети и схеми. И колко много са били колегите му, пожизнено заточени в обичната си тематика и образна система. Но тук пак встъпва във функциите си един рядък художествен дар. Той кара по новому да звучат мелодияте, преди да са станали улични шлагери, той разнообразява образите, преди да закоравеят в схеми, той освежава сюжетите преди изтъркването им, преди шаблонизиранието им, преди превръщането им в унил рефрен на отдавна позната песен.

Тургенев е естет. Не самовлюбен съзерцател на красотата, не и рафиниран сибарит, колекционер на красиви предмети, не и поборник за чисто, далечно на простите хора изкуство. Всичко това му е органически чуждо. Просто той се е възхищавал на красивото и възвишеното във всичките му прояви, в цялото пъстроцветие на майката природа, в цялото му богатство, достъпно на неговата щедра артистична натура. Как ли се е прищявало на този велик стилист да кривне перо по капризните извивки на словесните дантели, как ли не са го съблазнявали външните атрибути на красотата. И колко му е било по-лесно да тръгне по пътя на по-възрастните си колеги от школата на естетите с натруфена, зашеметяваща фразеология, с изящни, тежки, внушаващи страх и респект периоди. Но малко да се изплъзне перото извън благородната красота на правдата, малко да се поддаде на стилистически изкушения, малко да се изкипри по самоцелния рисунък на дантелата и... стоп! Съвестта свири тревога за обществената мисия на писателя. Мислим ли е изобщо луксът на кастов избранник. И една сурова, „мужишка“ ръка ще го върне веднага към изящната простота, към непосредствеността на естествения изказ, към яснотата на дълбоко преживяната мисъл. А казал е поетът: „добре обмисленото, ясно се изразява“.

Удивителна е организиращата, преобразуваща сила на Тургеневия дар. Като композитор, извличащ от царството на шумовете съзвучия за мелодична инвенция, така и Тургенев в значително по-голяма степен от другите руски писатели „музичира“ света по свой образ и подобие. Всичко, до което се докосне неговият мек и тъжен поглед, всичко, до което се допрат изтънените му, чувствителни пръсти, губи своята първична острота, грубата си конструкция, дълговатостите си и се подрежда по гъвкавата линия на скулптурно изваяние или в нотна поредица на мелодията. И онези демони, които преследват Толстой в преизподнята на живота, и онези ангели, които възнасят героите на Достоевски в райската градина на „положително-прекрасните“ хора добиват човешки достъпен облик — ей такива добри или зли духове, които бродят край домашното огнище, участвуват в нашите хубави и лоши дела, раждат се и умират като обикновени смъртни.

Художник-сангвиник, майстор на меките тонове, органически чужд на пресящите цветове, на преувеличените чувства, на прекомерно ярките багри и слова, Тургенев някак осреднява света, смекчава неговите очертания, уравнива неговите върхове и низини. Той е майстор на художествените медиани — на светлосенките, полутоновете, настроенията. Неговите отрицателни типове не могат да бъдат мразени като свидригайловци и рагожиновци, с изключение на Базаров и Инсаров любимите му герои не покоряват с цялостност и монолитност на характера.

Не случайно женските образи на Тургенев са най-сполучливи. Тихото и меко женско сърце най-добре се подава на неговия изобразителен дар. Не случайно именно като пейзажист е толкова безапелационно признат. „Това, в което той е такъв майстор, че ръцете се отпускат след него да се докоснеш до този предмет — това е природата. Две-три черти и замирисва“, се удивлява Л. Н. Толстой. Не случайно още от първото си апробирано произведение, поемата „Параша“, любима тема на писателя става „разцвета на чистата моминска душа, изпълнена с мъчително-сладостни предчувствия и накрая събудена от първото нахлуване на страстта“*. Именно за тези мъчително-сладостни предчувствия е пригоден воднисто-бистрият акварел на Тургенев с неговата преходна тоналност, с вълнистата преходност на контурите.

Не случайно в изобразително-психологически план най-големите достижения на Тургенев са в разработката на „неясните чувства и очаквания“. Там, където чувствата не са се утаили от мъглявините на настроенията, там, където човек се лута в лабиринта на емоционалните полутонове, там, където не преобладават емоционални доминанти, а едва мъждукащи настроения, там Тургенев е като „феодален владетел“, абсолютен господар на своите владения. И макар съвременната му критика не без основание го е упрекувала заради старомодността на „тънкочувствителни излияния“, Тургенев е знаел какво прави. Нему се е паднало да разоравя целина в руския психологически реализъм и тъкмо Тургеневото дарование е могло да се справи със задачата. На изследователите са направили впечатление чисто тургеневските словосъчетания „съчувствено негодувание“, „ласкаво презрение“, „остра топлина“, „мълчание на топлината“. Те специално са отделяли тургеневизмите: „най-разнообразни чувства, леки, бързи, като сенки, облаци в слънчев ветровит ден, са прескачали постоянно по нейните очи и устни“.¹ Тургеневите сензации — „щастие е като здравето: когато не го забелязваш, значи го имаш“, „смъртта е като рибар, хванал в мрежата си риба и оставил я до време във вода: рибата още плава, но тя си е в мрежата и рибарят

* Анатолий Горелов, Очерки о русских писателях. Л., 1968, стр. 201.

¹ Вж. Г. Бялый, Тургенев и русский реализм. М.—Л., 1962, стр. 242.

може да я прибере, когато поиска“ са утешителен компромис неминуемите злини за човека, примирение на антиномите, търсене на среден път.

Не случайно творбите на Тургенев нямат резки родови граници. Цял живот той твори на стика между поезия и проза. И тук той се чувства най-уютно, най-свойски, необвързан със суровото Пушкиново изискване за „голата простота“ в прозата, нестесняван от изискванията на мерната реч. Тургеневите замисли като че ерозират бреговата линия на жанровете, импрегнират съседни жанрови пространства, разливат се като река с неоформено корито. Сближаването на прозата с поезията, уравнисяването на чувство и мисъл, съчетание на логически анализ с лирическа изповедност е закон за Тургеневата естетика, отначало долавян интуитивно, а впоследствие утвърден като индивидуална особеност, като тургеневски начин за претворяване на действителността. И в своята професионална реализация Тургенев е пак верен на себе си — хармонията, равновесието, мярата преди всичко!

На пръв поглед това е художествен арсенал на заклет противник на реализма. Само той може да бяга от „суровата действителност“, в оазиса на полусенки и полутонове, отчаян от живота, отвратен от обществото, обезверен в бъдещето. А с цялата си героичност и благородство, самотната любов е последна обител за неудачниците на общественото поприще, за покрусените избранници, за сломените герои. Сладкозвучното Тургеневско наречие е режело слуха на суровите революционери. То явно е внасяло несвойствени асонанси в речитатива на идеологическите разпри и политически борби. Очевидно и за своята размирна епоха Тургенев е бил мек и нежен. И някак парадоксално противостоят жадният, всепоглъщащ тургеневски интерес към живота с адекватната на най-приглушените му прояви художествена апаратура. Би трябвало именно Тургенев да гребе от действителността с толстоевски шепи, би трябвало именно Тургенев да „граби житейските мигновения“ с неистовостта на герой на Достоевски, би трябвало именно Тургенев да обгръща света в неговата диалектическа цялост и многообразие. И не отрича ли тургеневската форма дълбокото гражданско съдържание на неговите произведения, тяхната обществено-идейна насоченост? Няма ли противоречие между замисъл и изпълнение, между художествена цел и художествени средства?

Не! Прословутите Тургеневци „полусенки“ и „полутонове“, акварелността на неговия рисунък, приглушеността на цвят и тембър имат съвсем реалистична основа. Всичко това го има в природата, всичко това е достъпно на човешките сетива. Просто изисква само настройка, както за обертоновете на славея, за инфразвуковете на ручея. Тургенев е реалист до най-тънките детайли, до най-неуловимите чупки на образа. И не случайно набедените властелини на полусенки и полутонове, модернистите от началото на века, малко почерпиха от неговата естетика. За тях и Тургенев се оказа твърде конкретен.

Но не само това. Именно чрез художественото си своеобразие Тургенев е изпълнил в максимално възможна степен мисията си на гражданин и творец. Пълно и последователно осъществена, неговата художествена система е била контрастиращият фон на гражданската му позиция, на обществените му идеали. „Чем темнее, тем ярче звезды блещат“. Тъкмо „приглушено-камерният сюжет“, „тисно-интимната фабула“, „задните ходове на повествованието“ са арена на големите обществени конфликти, на големите граждански страсти. От полусенки и полутонове Тургенев е могъл да сътвори идейно оръжие, не по-малко далнобойно от мъжествената реторика на поетите трибуни. С лира вместо меч той се е сражавал срещу неправдата, неравенството, робството, с резец вместо скалпел той е смъквал маските на реакционерите. Именно контрастът на замисъл и изпълнение придава тая моторност, тази неизтощима жизненост на Тургеневото творчество.

Разбира се, художественото своеобразие, дори художественото своеобразие на един Тургенев не е „вълшебно килимче“. То е възел на противоречия, на силни и слаби страни, на съзвучия и дисонанси с различните епохи, на точки на отблъскване и оттегляне в диалога с читателя.

Някога печелившо и благополучно, днес художественото своеобразие на Тургенев привлича явно по-малко почитатели.

Нашата преходна епоха е сурова към своите избраници. Тя им поставя условие за твърда идейна позиция, за мирогледна яснота, за рязко разграничени социални идеали. В конфликта между двата свята средното положение е само злополучен анахронизъм. Художникът не може да не определи мястото си на една от страните на барикадата. Идейната уклончивост, емоционалната колебливост, класовата неопределеност са вече не индивидуална слабост — извинителна или не. Те са наказание за големия творец. В зависимост от степента, в която са изстъпени и формата, в която са проявени, е и неговото отстраняване от идеологическата битка на съвременността, от напредничавите естетически вкусове, от господстващите морални норми на епохата.

Далеч сме да приписваме на Тургенев тези грехове. Естествено по мащаба на своето дарование, по мащаба на своята проблематика, Тургенев е значително повече народностен от много свои пишещи съвременници. Големият художник и да иска не може да се постави извън историята, извън нейните движущи сили. Неговите общочовешки достижения вече са го поставили в епицентъра на социалното и духовно развитие на човечеството.

Но все пак известна мирогледна и художническа лабилност е временно отдалечила Тургенев от магистралата на съвременния литературен процес, от психологическата настройка на нашия съвременник.

Разбира се, в най-най-относителен смисъл. Несъмнено, Тургенев и днес се чете с увлечение. Майстор на леката, чиста и пластична проза, вълшебник на художествената реч, нежно-чувствителен, сладкодумен, интелектуално-извисен той дори е някак си по-четивен, по-достъпен за претовареното съзнание на съвременния човек, по-адекватен на неговия перцептивен апарат от някои други класици. Изобщо умението да се изобрази идейната атмосфера на епохата, художествено да се представи движението на обществените процеси, да се покаже обществото и в отделната му клетка, и в цялостния му лик, е било винаги дефицитно. А Тургенев умее да преведе големите и сложни идеи на достъпен език, максимално да доближи преживяванията на героите до емоционалността на обикновения човек, да снемат философските въпроси на живота на по-земен, по-човешки терен.

Читатели той винаги ще има. И сред социално-мислещите съвременници, и сред почитателите на майсторската проза, и сред любителите на природата. Едни ще го четат за полемична възбуда, други — за отмора; едни, за да се пренесат в чудния свят на любовта, за който Тургенев е изпял едни от най-очарователните песни, други — за естетическа наслада; едни — с познавателна цел, защото по-добър битописател на дворянските гнезда и крепостните нрави едва ли някога е имало, други — от духовна необходимост да почувствуват интелектуалния климат на следреформена Русия в споровете на нейните мъчително търсещи деца, в мислите на техните резигниращи бащи, да видят как се пали искрата на истината о кремъка на борещите се идеи, да съжителствуват с хора, които неведнъж са се оказвали в тяхното положение.

Не, Тургенев ще се чете. Той няма да слезе от домашната библиотека, от дневния ред на литературните обсъждания. Скъп другар в горест и радост, в минути на размисъл и съзерцание, той ще има почитатели и сред тези, които тепърва „прохождат“ с неговите невръстни герои, и сред онези, които го завършват с тъжните елегии на сладкодумния старец. Той ще се чете и не намалява

читателски интерес имат предвид съвременните изследователи под понятието „остарялост на Тургенев“.¹ И това не би се забелязвало, ако не беше рязкото „укротяване“ на писател, който е бил винаги във фокуса на обществения и литературния живот на своята епоха, който винаги е възбуждал и тревожил мислещите хора, който е събирал адмирации и в родината си, и в Европа. . . И макар по премълчаването на Тургенев днес едва ли може да се съди за някакво охлаждане или пренебрежение към писателя, то безусловно някогашният „смутител на спокойствието“ е станал твърде христоматие, твърде домашен. Отговор на парливите си въпроси съвременният човек търси у Толстой и Достоевски. Те по-решително са ги поставяли, по-трагично чувствували, по-последователно решавали. В повечето случаи Тургенев ги е само маркирал, без да ги направи свое верую и своя съдба. По дълбоката природа на своя талант той не е могъл да вниква в трагическите колизии на своята действителност, с кръвта си, с живота си да гарантира за своята истина. Неговите герои много повече ще „рефлектират“ действителността, отколкото я изменят. Писателят много повече ще желае, отколкото може. Произведенията много повече ще констатира, отколкото учат. Лутането, колебливостта, лабилността на идейните позиции ще надвишават откритото, намереното, разбраното. Тургенев ще сподели съдбата на писателите, без ясен и твърд идеен ориентир, носещи на гърба си не малък товар на своята класа, не малко предразсъдъци на своето образование, не малко лични грешки и недъзи. Тяхна връхна точка е разрывът на Тургенев със „Съвременник“, откъсването му от руското революционно-демократическото движение. Постепенно Тургеневото изкуство излиза от руска земя, изнемоциява, лишено от родни сокове, от мощни идейни тласъци, от непосредствено участие в политическите схватки. Постепенно то напуска изследователската почва и се превръща в тесния смисъл на думата „отчет“ — пак на състоянието на руското общество, но отчет, не изследване. Все повече и повече то добива репортажен характер; все повече и повече авторовото повествование се приближава до хроника; все повече писателят отстъпва място на журналиста, да, наблюдателен, умен, тук-таме като някога затрогващ, но вече не съвсем писател. . . С усложняването на действителността, с класовата диференциация на идейни и политически течения, с изменението на стратегията и тактиката на революционната борба, слабите страни на Тургеневия писателски метод изпъкват със своята едностранчивост, ограниченост, непоследователност. Действителността търси свой полифоник. Появява се Достоевски. Изкуството става все по-аналитично, диалектически многогранно. Появява се Толстой. Тургенев е сравнително слаб полифоник. Еволюционист, радетел на постепенните промени, той е едностранчив диалектик. Подобно на някои интелектуални „гурмани“ Тургенев явно „преяжда“ с впечатления, наблюдения, замисли. Той поглъща много повече жизнен материал, отколкото е в състояние да преработи. Последните му романи „Дим“ и „Целина“ са мозайчни, разхвърляни, без сянка от стилното единство на предшествуващите романи.

Тургенев е почувствувал кризисния момент в идейното си и творческо развитие, но го изживява плахо и малодушно — твърде по тургеневски. Изпитът по духовна устойчивост той не е издържал на равнището на своя огромен талант. Стоновете и гърчове на неговата муза ние долавяме и зад идилличния финал на „Дим“, и зад обективистичния тон на „Целина“. Сякаш следствие от преразход на духовно гориво, музата с годините отслабва и изтънява. Все повече и повече творческата дейност на писателя става средство за възстановяване на загубеното от житейските удари равновесие, на прекъснатия контакт с руската

¹ Вж. Виктор Шкловский. Неиссякаемый родник. „Юность“, кн. 10, 1968 г. и Ю. Мани. Базаров и другие, „Новый мир“, кн. 10; 1968 г. стр. 254.

действителност. През всичките ужаси, от които тръпки ползват, при цялата вопиюща безнадеждност на съществуващия социален ред, в Тургеневите произведения от късния период струят снопове лъчи на някаква надчовешка мъдрост, на някакво неземно умиротворение на вселенска благодат. Упорит антиреволюционер, предпазлив съдник на своята действителност, подчертано уравновесен художник, Тургенев се стреми да онекоти революционността на обективно наложените изводи. Той се мъчи да „хармонизира класовите отношения“ в свят, в който му става все по-неуютно. Неопрян на прогресивна класова сила, не подтикван от правдива идеология, откъснат от съзидателните фактори на нова Русия, Тургенев остава един на един с проблемите на своята страна, един на един с дилемата на своето творчество. Финишът напомня последните дни на неговите „излишни хора“ — безплоден и унил.

Разбира се, става дума за упадък на голям художник. И в най-непродуктивните си творчески периоди, и в дните на горчиви поражения Тургеневият реалистичен дар е блестял по-ярко от много други средни и дори първоразрядни дарования. На Тургенев нищо не е струвало да пише на високо равнище, използвайки и огромен опит, и колосален запас от жизнен материал. А старият Тургенев има някои завоевания, непознати за младия. Така че за упадък може да се говори в строго относителен смисъл. Упадък по отношение на Тургеневите години на разцвет, упадък по отношение на съвременни титани на художественото слово, „получили по-гръмки имена“¹ (Лев Толстой, Достоевски, Чехов), упадък по отношение на голямата морално-философска проблематика на времето, но не парализа на творческите сили, не някаква атрофия на художествената мисъл. Защото и в относително несполучливите му произведения винаги има нещо, което грабва сърцето и покорява ума, което те изправя пред удивителния феномен на живота, което те задължава с живо човешко участие. Не бива да се забравя, че силните страни на Тургеневото дарование, неговата кипища жизненост, неговата гражданска заангажираност до много голяма степен компенсират идейно-художествените недъзи на неговото творчество. Не бива да се забравя, че по своята достъпност, по своите видими структурни особености, по своята ненадмината комуникативност не отделни произведения, а цялото творчество на Тургенев е школа за съвременния писател, може да се каже — средното му литературно образование.

Всячески се проявява тази школа. И по изградените от Тургенев мостове между руската и западната литература, и по линията на Тургеневите художествени завоевания, до голяма степен откровение, и за водещите европейски писатели в миналото, и днес,² и по пътя на непосредственото въздействие върху литературата на социалистическия реализъм.

Особено голямо е неговото значение за съветската литература.³ По думите на Горки той е един от нейните творци.⁴ Всеки неин период, всяко нейно течение, всяка нейна стилова клонка има своя Тургенев. В годините на революцията и гражданската война — патриотичната героика на Тургенев, колективизацията от 20—30-те години изтласква на преден план „селската тема“ в „Записки на ловеца“ с „големите характери на селячеството“, с прославата на съзидателните възможности на руския народ, с дълбокото разбиране на руското село.⁵

¹ М. П. Алексеев, О жизни и творчестве И. С. Тургенева, Литературная Россия, бр. 46, 1968, стр. 3.

² Вж. Л. В. Пумпянский, Тургенев и Запад. Сб. И. С. Тургенев. Материалы и исследования, под ред. Н. Л. Бродского, Орел, 1940.

³ Вж. Т. П. Голованова, Тургенев и советская литература. Русская литература, кн. 4, 1968 г.

⁴ Вж. А. Д. Смирнова, Пометы М. Горького на страницах И. С. Тургенева, Русская литература, кн. 4, 1968 г.

⁵ Вж. А. Фадеев, Собр. соч., т. IV, М., 1960, стр. 18,

С издигането на проблема за положителния герой през четиридесетте и петдесетте години вниманието към „певеца на героичното“ забележимо нараства. В специална статия Ал. Фадеев подчертава, че Тургенев след Пушкин е при извора на „най-основната и... най-прекрасна линия в развитието на руската проза.“¹ В наши дни на разгърнато социалистическо строителство особено значение придобива Тургеневият опит в напишването и прогнозирането на социалните процеси, на бъдещите етапи в развоя на обществото.

Многостранен майстор на словото, Тургенев е влиял и ще влияе върху писателя социалистически реалист според тематичния обseg на неговите идейно-художествени задачи, според направлението на творческите си търсения, според индивидуални наклонности, вкусове, предпочитания. Тургенев е неизчерпаем.

И отново ще дойде ерата на Тургенев. Първите ѝ предзнаменования са вече налице. Отначало — тайно и незабележимо като подводно течение с признанието на писателите. След това — с предпазливите изводи на литературоведите. Има ли по-голяма похвала за класическо произведение от констатацията: Тургеневият роман „Бащи и деца“, „замисълът на който по най-тесен начин е свързан с действителността на шестдесетте години на миналия век, досега си остава живо явление в руската литература. Във връзка с това не може да не се отбележи уникалното в историята на руския и световен роман обстоятелство — непрекъснатите горещи спорове за неговото значение и идейно съдържание, спорове, които рядко съпровождат появата на нови произведения.“²

Тургенев е бил прав в пристрастието си към Шилеровите стихове от пролога към „Валенщайн“: „Който е живял за най-добрите хора на своето време, за всички времена е живял.“

Сякаш всичко е било вчера. Още не са заглъхнали споровете за „Бащи и деца“, а днес ние чествуваме 150 години от раждането на Тургенев! Каква свежест, каква изумителна младост е обладало перото на този майстор, за да го възприемаме като жив съвременник след толкова години, след толкова превратности на времето. Остаряват книги, заедно с тях герои и произведения, демодират се стилове, отшумяват надути величия, не малка част и от Тургеневото творчество ще си остане в музея на миналото, но най-добрите произведения на писателя сякаш са писани сега за нашите идейни вълнения, за нашите нравствени търсения, за нашите пътища в живота.

По един и същ начин историческите явления не се повтарят. Съвсем други са съвременните рудиновци, инсаровци, базаровци. И все пак ние не преставаме да живеем в тяхната идейна атмосфера, преживяваме техните проблеми, може би по-другояче, но не по-малко остро и интензивно.

От съвременен гледище явлението Тургенев е не по-малко значимо за формирането на новия човек, отколкото неговото творчество. Целта на комунизма е хармоничната, физически и душевно красива личност, артистична, творческа, многообразна. В интелектуален план един от първообразите ѝ е несъмнено Тургенев.

Нещо повече. Може би именно художник от тургеневски тип, еднакво силен и в гражданствеността, и в артистичността на своята изява, еднакво надарен във всички насоки на художествения гений, еднакво блестящ в психологическо проникновение, и в образно превъплъщение, и в изразителност на картините, еднакво затрогващ и като пейзажист, и като сърцевед, и като художествен мислител е поетът на бъдещия комунистически свят. И тъкмо в хармоничната ця-

¹ А. Фадеев, Собр. соч., т. IV, М., 1960, стр. 234

² Коментарии към „Бащи и деца“ в „Пълното академическо издание на Тургеневите съчинения, 1960,

лостност на Тургеневия талант, в уравновесената художествена природа на Тургенев, умножени по всички духовни блага на комунизма, ние виждаме частица от изкуството на бъдещето, частица от утрешните творци, частица и от себе си.

А дотогава, страстно влюбен в своята родина, свел глава пред нейните герои мъченици, предан на нейното бъдеще, И. С. Тургенев ще бъде пример на велик гражданин-художник. Той винаги е държал ръка връз пулса на обществото, винаги е турял пръст в най-болезнените му рани. И нито либералните му увлечения, нито временните му отклонения от прогресивния лагер не са пречупвали неговия граждански, социално-отзивчив реализъм. Непомрачено си остава преклонението му пред героичния руски характер, пред революционната младеж, пред човека борец, пред могъщото течение на живота — понякога забавяно, друг път спъвано, но винаги устремено напред.